

81.219
Р43

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ

Республиканың тускай (әдилгелиг)
VIII хевирниң школаларының
5–9 класстарынга тыва дылдың
ЧИЖЕК ПРОГРАММАЗЫ

*Тыва Республиканың
Өөредилге яамызының
Өөредилге-методиктиг чөвүлели
сүмелээн*

БИБЛИОТЕКА
ИРНШ

КЫЗЫЛ • 2007

5–9 класстарга тыва дылдың чижек программазын
А.К. ОЙДАН-ООЛ тургускан

Р е ц е н з е н т и л е р и:
дээди категорияның дефектолог башкызы
Л.Т. Ондар,
Кызыл-Арыгның тускай (эдилгелиг)
VIII хевирниң школа-интернадының
бирги категорияның тыва дыл башкызы
Г.Б. Саан

© А.К. Ойдан-оол, составитель, 2007
© Институт развития национальной
школы Министерства образования
Республики Тыва, 2007

Тайылбыр бижик

Бо чижек программаны Тыва Республиканың тускай (эдилгелиг) VIII хевирниң ниити билиг школаларының 5–9 класстарынга тыва дыл өөредиринге ажыглаар кылдыр ажылдап кылган. Ук программаны ниити билиг школаларында психиказының, сагыш-сеткилиниң, угаан-медерелиниң сайзыралы саадаан өөреникчилерлиг класстарга ажыглап болур.

317A

Программаны тургузарда автор элээн каш чылдарда республиканың тускай школаларынга барып, кичээлдерге олуржуп, тыва дыл башкылаашкынын хайгаарап көргениниң түңнелдерин болгаш үр чылдарда ындыг школаларга ажылдап келген башкыларның арга-сүмелеринге даянган. Оон ыңай тускай школаларга угаан ажылының сайзыралы саадаан уругларның дыл болуушкуннарын шингээдип алырынга хамаарышкан психологтук онзагайларын шинчилей бижээн ажылдарны болгаш дылга өөредирде кандыг арга-методтарны хереглээрин сүмелээн эртем-методиктиг литератураны сайгарып, өөренип көргөн болгаш ажыглаан.

Программа 3–4 чыл дургузунда шенелдени эртер ужурлуг. Бир эвес ол үениң иштинде ажыглаанының түңнелинде чүүлдүг деп көөр болза, база катап эдилгелер, чаартылгаларны кылгап, доктаамал ажыглап болур.

5–9 класстарга тыва дылга өөредири 1–4 класстарга өөренип эрткен чүүлдерниң дорт уланчызы болбушаан, практиктиг угланыышкынның. Ол чүл дээрге өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын, угаан-медерелин сайзыра-

дыры, сөс курлавырын байыдары, чугаа чорудулгазының бүгү хевирлеринге өөредери, сагыш-сеткилин хостуг илередиринге чаңчыктырары болур.

Тускай ниити билиг школазынга тыва дылды өөредириниң сорулгалары:

1. Өөреникчилерниң ниити сайзыралының деңгелин көдүрер.

2. Фонетика, сөс тургузуу, сөс чогаадылгазы, морфология (чугаа кезектери), синтаксис аймаандан бөдүүн билиглерни шингээтирер, алган билиглерин практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин хевирлээр.

3. Өөрөнгөн грамматиктиг болуушкуннарны аас болгаш бижимел чугаазынга ажыглап шыдаарын чедип алыр.

4. Шын бижириниң болгаш бижик демдектерин салырының мергежилдерин хевирлээр.

5. Өөрөнгөн теориялыг билиглеринге даянып, программа негелделеринге дүүштүр боттарының бодалдарын аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг илередириниң мергежилдери-биле чепсеглээр.

6. Өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер.

7. Төрээн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, сонуургалын күштөлдирер.

8. Өөреникчилерни бот-тускайлаң боданып өөрениринге чаңчыктырар.

9. Ном-биле ажылдап билиринге өөреникчилерни чаңчыктырар.

10. Шын, медреселдиг, аянныг номчуурунун мергежилдерин хевирлээр.

11. Төрээн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидеринге бүрүнү-биле ажыглаар.

12. Өөреникчилерни харысалгалыг болурунга, өөредилгениң сайгылга-чурумун сагыырынга кижизидер.

Үстүнде бижээн нарын сорулгаларны чедип алырынга башкының талазындан күженишкенин чогаадыкчы ажыл негеттинер. Ынчангаш башкы бүрүзү дыл эртемниң, педа-

гогика, методика, ылаңгыя тускай школага дыл башкылаарының арга-методтарының дугайында билиглерин ханыладып, доктаамал бедидер ужурлуг.

Төрээн дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң сонуургалын чедип алырда, ханы уткалыг болгаш уран-чечен аргалар ажыглаан сөзүглелдерни шилип, ажыглаары, башкының чугаазының үлегерлиг болуру, янзы-бүрү методиктиг аргаларны ажыглаары, көргүзүг материалдарын – таблицаларны, схема-модельдерни, чуруктарны, боттуг чүвөлөрни болгаш өөредилгениң техниктиг херекселдерин ажыглаары эргежок чугула.

Программаның утка-тургузуу

Тускай школага өөредилгени эдип-чазаар угланышкынын чорударының принципин сагывышаан, уругларның угаан-медерелиниң болгаш психологтук онзагайларын (өөренип турар билиглерин дораан билип ап шыдавас, шылаачал, уттуучал дээш о.ө.) барымдаалаап, өөредилге материалын класстар аайы-биле хуваарда чадаланчак принципти ажыглаан. Чижээлээрге, чугаа кезектеринден чүве адын, демдек адын, кылыг сөзүн 9 класска чедир өөренири көрдүнгөн. Ук чугаа кезектерин өөредери класстан классче чаа темалар немежиң, нарыыдап, делгемчип олурар. «Үннер болгаш үжүктөр», «Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы» деп темаларны база чадаланчак принцип эзугаар программаже кириген. «Домак» деп теманы морфологияны синтаксиске даянып өөредир деп принципке үндөзилээш, чугаа кезектерин мурнай өөредери көрдүнгөн.

«Үннер болгаш үжүктөр» деп бөлүктү өөредип тура, ажык болгаш ажык эвес үннерни шын адап, ылгаш билирин, кыска болгаш узун, өк-биле адаар ажык үннерни, күштүг дүлей, кошкак дүлей, кошкак ыткыр ажык эвес үннер, оларга хамаарышкан шын бижилгениң дүрүмнерин (орфографтыг) шингээдиң алырын чедип алыр. Үннерни шын адаарындан сөстөрни шын бижири дорт хамаарылгалыг

болганда, башкы шын адалгага (орфоэпияга) хамаарышкан шенелде мергежилгелерни кичээл бүрүзүнгө чорудар.

Сөс эгезинге *п-б, т-д* деп ажык эвес үннерниң шын бижилгезин шиңгээттирерде, үргүлчү таваржыр, эң хереплеттингир сөстөрни шилип алыр (*тон, пөш, бурц, даг* дээш о.ө.).

Программада «Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы» деп бөлүктү өөредиринче база улуг кичээнгейни угландырган. Сөс-биле ажылдың бир чугула аргазы – чаңгыс дазылдыг сөстөр шилип тывары. Чаңгыс дазылдыг (төрөл) сөстөр тыварынга уругларның чугаазынга үргүлчү таваржыр сөстөр берзе таарымчалыг. Сөстөрниң тургузуунуң талазы-биле сайгарылгага схема-шыйыгларны ажыглаар: өөреникчи лер ажыл-агый.

Уругларның боданыр аргаларын сайзырадыр сорулга-биле 8–9 класстарга схемаларын бергеш, сөстөр тыптыгыр болур: $\frown \square$ (*хемни*), $\frown \wedge$ (*ажылда*), $\frown \square \square$ (*кижилерниң*), $\frown \frown$ (*жөк-кат*) дээш о.ө.

Чаа сөстөрниң чогаадылга кожумактары-биле тыптыр аргазын программада берген. Маңаа чаа сөстөр чогаадыр эң нештеренгей кожумактар-биле сөстөр тургустурар. Чижээлээрге, чүве ады чогаадыр кожумактар: *-чы, -чи, -чын, -чин* болгаш оларның фонетиктиг вариантылары: *-лга, -лге, -л* дээш оон-даа өске.

Чижектери: аңчы, илбичи, ажылчын, бодалга, күзел.

Демдек ады чогаадыр кожумактар: *-тыг, -тиг, -ныг, -ниг, -лыг, -лиг*, оларның фонетиктиг вариантылары.

Чижектери: дыттыг, хектиг, даглыг, эмниг.

Сөстүн дазылы биле кожумааның каттышканында ажык эвес үннерниң, ылаңгыя дакпырлаан *нн, тт, кк*-ның шын бижилгезин шиңгээттирер бот-ажылдарны чорудары чугула (*тааннар, каттар, төккөн, аккыр* дээн чергелиг).

Кылыг сөзү чогаадыр кожумактар: *-та-те, -да-де, -ла-ле, -на -не*

Чижектери: ажылда, киште, хөглө, чемне.

Чүве ады – эң хереплеттингир чугаа кезектериниң бирээзи. Оларның дузазы-биле уруглар амыдыралда чүвелерниң болгаш долгандыр турар хүрээлелде болушкуннарның аттарын билип ап, чугаазынга ажыглаар, угаан-медерели сайзыраар. Чүве адының категорияларын болгаш кевирлерин 5–9 класстарга чадаланчак принцип ёзугаар өөренири көрдүнгөн. Чүве адының дугайында өөреникчилерниң билиглери класстан классче немежип, дыл материалы нарыдап олулар болгаш ону аас болгаш бижимел чугаазынга идепкейлиг ажыглаар мергежилдери кевирлеттинер.

Чүве адын өөредип тургаш, уругларны чугаазынга туугай (абстракттылыг) уткалыг чүве аттарын делгеренгей ажыглаарынга чаңчыктырар (*бодал, аас-кежик, чөрүлдээ*). Өскээр чугаалаарга, «каракка көзүлбес, холга туттунмас» чүве аттары-биле. Падежтерни өөредип тура оларның синтаксистиг функцияларына, домакка сөстөрниң аразында харылзаазын тургузарынче кичээнгейин салыр.

Лексиканы тускай бөлүк кылдыр программаже кирибээн-даа болза, чугаа кезектерин өөренип тургаш, сөстүн уткалары-биле ажылдаар айтырыгларны берген. Чижээлээрге, синоним, антоним, хөй уткалыг чүве аттары, демдек аттары, кылыг сөстери дээш оон-даа ыңай.

Демдек аттарының дугайында билиглерни чадаланчак принцип ёзугаар 9 класска чедир өөренир.

Демдек аттары чугааны тодаргай, билдингир, чечен болдулар болгаш каастаар. Ынчангаш демдек адын өөредип тура чүгле синоним, антоним сөстөрдөн аңгыда, көжүргөн уткалыг, хөй уткалыг демдек аттарын өөреникчилерниң чугаазынга ажыглаарын идепкейжидер бот-ажылдар чорутса чогуур. Оон ыңай демдек аттары кандыг-бир чүвени (*диис, хем ...*), чүвелерниң бөлүктөрүн (*идик-хеп, аал-кодан, спорт херекселдери...*), бойдус болушкуннарын (*хат, цер, чагс...*) чуруп көргүзериниң бир аргазы болур. Ынчангаш кандыг-бир чүвениң, бойдус болушкуннарының чурумалы кирген домактар болгаш улуг эвес сөзүглелдерни демдек аттарының дугайында өөренигин быжыглаар кичээлдерге сайгартыр.

Чугаа кезектеринден кылыг сөзү — эң хереглеттингир, хемчээл талазы-биле улуг, хөй хевирлиг болгаш категориялыг чугаа кезээ. Кылыг сөзүн өөредири чадаланчак принципке үндезилеттинген болгаш уругларның шиңгээдип алырынга нарын, берге эвес, чугаага үргүлчү хереглеттингир айтырыгларны программаже киирген. Ол дээрге болур болгаш болбас хевирлери, наклонениелерден болуушкун наклонениези (ооң үелерге, арыннарга, саннарга өскерлири), дужаал, кызыгаарлаар наклонение. Шын бижилгеден сан, арын, үе кожумактарын, болбас хевирниң кожумактарын, наклонение кожумактарын шын бижиири көрдүнгөн. Деепричастие, причастие өөретпес, олар-биле практиктиг угланыышкынныг таныжылга чорудар. Бир эвес деепричастиелиг болгаш причастиелиг бөлүглелдерге бижик демдектерин шын эвес салган болза, частырыг кылдыр санавас. Кылыг сөзүн өөредип турар үеде башкының кол сорулгазы — ону аас болгаш бижимел чугаазынга шын ажыглап чаңчыктырары, уругларның чугаазын чаа-чаа кылыг сөстери-биле байыдары.

Ат оруннарын 7, 9 класстарга өөредири көрдүнгөн. Ат оруннарының бөлүктөрүндөн арынның, айтылганың, айтырыгының ат оруннарын өөреникчилер чугаазынга делгеренгей ажыглаарын башкы чедип алыр ужурлуг.

Оон ыңай ат оруннарын өөредип тургаш, оларның харылзаалыг чугаа тургузарынга стиль ролюн билиндирери чугула. Утка талазы-биле харылзашкан домактарга чаңгыс ол-ла сөстү катаптавазын болдурбазы-биле ат оруннарын шилип, оларның-биле солуп билир мергежилдерни хевирлээр.

Сөглекчи-биле кады чоруур *мен, сен, бис, силер* деп дузалал сөстөрни (сөглекчинин арын көргүзүкчүлерин) болгаш адаарының падежинде кол сөс бооп чоруур ол-ла ат оруннарын өөреникчилер болганчок будаар таварылгалар хөй. Ону болдурбазы-биле домак сайгарылгазын кылып тура өөреникчилерниң кичээнгейин айтырыгларны шын салып тургаш, арынның ат оруннары-биле илереттинген кол сөстү билиринге чаңчыктырар. *Силер, олар* дээн чергелиг

хүндүткел уткалыг ат оруннарын чугаазынга чөп ажыглап билиринге өөредир.

Наречие — тускай школа өөреникчилеринин чугаазынга ховар ажыглаар, берге темаларның бирээзи. Программада наречие дугайында билигден аңгыда, ооң үш бөлүүн (үениң, туруштуң, хемчегниң) өөредири көрдүнгөн. Ук бөлүктөрниң чижектеринге эң ажыглатгынгыр наречиелерни шилип алыр: *кыжын, ам, удавас* (үениң); *өрү, долгандыр, бурунгаар* (туруштуң); *эвээш, аажок, кончуг, тергиин* (хемчегниң). Хемчегниң наречиелери домакка колдуунда демдек аттарын тодарадып чоруур болганда, демдек ады биле наречие дугайында катаптаашкынны капсырлаштыр чорутса чогуур. Оон ыңай хемчегниң наречиелери демдек адының деңгелге чадазын база тургузарын башкы утпас: *тергиин чараш, аажок амданныг. Эвээш, хөй* дээн чергелиг наречиелерни сан аттары-биле будаар таварылгалар база бар. Наречие өөредип турда кол сорулга — оларны аас болгаш бижимел чугаазынга ажыглап шыдаарын чедип алыры.

«Домак» деп бөлүктү 5—9 класска чедир өөренир. Синтаксистиг билиглер класстан классче нарыдап, немежи оорар. Домак дугайында темаларны өөренигинин түңнелинде уруглар утка-тургузуг талазы-биле янзы-бүрү домактарны боттары тургузуп, чугаазынга ажыглап чаңчыгар ужурлуг. Кичээлдерге ажыглаар синтаксистиг мергежилгелерниң системазын анализ болгаш синтез методтарынга үндезилеп, тургузуп алыр. Ол чүл дээрге баштай домактарны сайгарып өөренир, ооң соонда өөреникчилер боттары даяныр сөстөр, сөс каттыжыышкыннары-биле домактар тургузар.

Домакта сөстөрже шын айтырыг салып өөредири чугула, чүге дээрге чүгле шын салган айтырыглар дузазы-биле домак кежигүннерин шын тодарадып болур.

Башкының ажылының база бир угланыышкыны — шын бижилгениң дүрүмнерин шиңгээттирери. Орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни өөреникчилер билип, сактып алырындан аңгыда, оларны боттарының чижектери-биле бадыткап шыдаарын, ук дүрүмнерни практика кырынга ажыглап билирин чедип алыры чугула.

Быжыг чаңчылдар чүгле тодаргай система ёзугаар чоруткан шенелде мергежилгелерниң түннелинде тыптыр. Өөреникчилерниң шын бижириниң чаңчылдарын хевирлээринге сөс-биле ажыл уjur-дузалыг. Маңаа хөй янзы аргалар ажыглап болур: сөстөрни тема аайы-биле лексиктиг бөлүктөргө чарары, бердинген сөстөр-биле сөс каттыжыышкыннары, домактар тургузары, оларны чогаадыкчы ажылдарже киирери, төрөл (чаңгыс дазылдыг) сөстөр тывары, словарьлыг диктант бижидери.

«Чугаа. Харылзаалыг чугаа» деп бөлүктү класс бүрүзүнгө өөредир. Ону өөредиринге тускай шактар көрдүнгөн.

Чугаа сайзырадылгазынга словарьлыг, синтаксистиг мергежилгелерден аңгыда, сөзүглелдер сайгарар, оларны катап тургузар, интонацияны шын (үн аянын) сагырынга мергежилгелерни база чорутса чогуур. Сөс, сөс каттыжыышкыны, домак болгаш сөзүглел-биле янзы-бүрү хевирниң бот-ажылдары уругларның угаан-бодалын болгаш чугаазын сайзырадырынга дузалаар.

Сөзүглел-биле ажылды — ооң темазын, кол бодалын, тургузуун (эгези, кол кезээ, төнчүзү), дылдың аргаларын ажыглаанын (синоним, антонимнер, көжүргөн уткалыг сөстөр дээш о.ө.) доктаамал чорудар.

Эдертиглер болгаш чогаадыгларны өөредиглиг ажылдар кылдыр чорудар. Олар колдуунда тоожуушкун янзылыг болур. Сөзүглелге чурумал бижилгениң (кижилерниң, чувелерниң даштыкы хевирин, бойдус, спорт херекселдери дээш о.ө.) болгаш угаан боданышкынның (айтырыгга харыылар) элементилерин чоорту киирер.

Эмин эрттир делгем темаларга, ылаңгыя бойдус чурумалын (чай, кыш дээн чергелиг), бижир чогаадыкчы ажылдарның ажыы эвээш, уруглар ынчан бижир азы чугаалаар чүүлүнүң кол бодалын тода илередип шыдавайн баар. Оларның тодаргай көргөн-билген чүүлдеринге, болуушкуннарынга, хууда хайгааралдарынга болгаш сеткиишкыннеринге үндезилеттинген темаларга чогаадыглар бижирини чийк болгаш солун болур.

Программада ажыл-херек бижиктерин тургузуп өөрениринге болгаш ээлдек-эвилең болурунун дүрүмнерин шиңгээдиң алырынга хамаарышкан айтырыгларны база киирген. Оларга өөредирде тускай кичээлдер планнап алгаш, эрттирзе чогуур.

Программага капсырылга кылдыр киирген материалдар:

1. Шын бижилгезин класс аайы-биле сактып алып сөстөрниң даңзызы.

2. Өөреникчилерниң кол билиглери болгаш мергежилдери (класстар аайы-биле).

3. Өөреникчилерниң бижимел ажылдарын болгаш аас-биле харыыларын үнелээриниң чижек нормалары.

Капсырылгаларны кылырда Кызылдың 10 дугаар тускай (эдилгелиг) школазының дээди категорияның дефектолог башкызы Л.Т.Ондарның дуржулга-сүмелерин ажыглаан.

ПРОГРАММА

ГРАММАТИКА, ШЫН БИЖИЛГЕ БОЛГАШ ЧУГАА САЙЗЫРАДЫЛГАЗЫ

5 К Л А С С (136 ш)

2–4 класстарга өөрөнгенин катаптаары (13 ш)

Үннер болгаш үжүктөр (10 ш)

Үннер болгаш үжүктөр. Үннер болгаш үжүктөргө хереглели. Үннер болгаш үжүктөргө ылгалы. Ажык болгаш ажык эвес үннер. Кыска ажык, узун ажык үннер. Оларны шын бижири. *Я, Е, Ё, Ю* деп ажык үжүктөргө хереглэри. Дүлөй болгаш ыткыр ажык эвес үннер. *Т-д, п-б* деп ажык эвес үннерни шын бижири. Алфавит.

Сөстүң тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы (10 ш)

3–4 класстарга сөс тургузуунуң дугайында алган билиглерин, мергежилдерин сайзырадыры. Чаңгыс дазылдыг сөстөр тывары, сөстүң дазылын болгаш ооң кожумактарын тодарадыры, эң хереглеттингир чогаадылга кожумактары-биле чүве аттарын, кылыг сөстөрүн, демдек аттарын тургузары. Нарын сөстөр дугайында алган билиглерин быжыглаары. Дакпырлаан *нн, тт, кк* үннерлиг сөстөрни болгаш нарын сөстөрни шын бижири.

Домак (22 ш)

Домак дугайында билигни катаптаары. Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннери. Домактан утка талазы-биле харылзаалыг эжеп сөстөрни (сөс каттыжышкынарын) тывары. Өөрөнгө чугаа кезектери-биле домактар чогаадыры. Домакта сөстөргө харылзаазын айтырыглар дузазы-биле тодарадыры.

Делгеренгей эвес (кол сөс, сөглөкчиден тургустунган) домактарны ийиги черге кежигүннер-биле делгередири (баш-

кының удуртулгазы-биле болгаш бот-хууда). Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар. Эвилел чок (санаар аян-биле) болгаш *а, биле, болгаш* деп эвилелдер-биле каттышкан чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар. Чаңгыс аймак кежигүннерге биче секти салыры.

Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар чогаадып, чугаазыңга ажыглап билири.

Чугаа кезектери (5 ш)

Утказының болгаш харыылаттынар айтырыгларының аайы-биле сөстөргө бөлүктөри — чугаа кезектериниң дугайында алган билиглерин катаптаары.

ЧҮВЕ АДЫ (21 ш)

Чүве аттары. Чаңгыстың санында чүве аттарының санарга болгаш падежтерге өскөрлири. Хөйүнүң санында чүве аттарын шын бижири (*нн, тт*). Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак чүве аттарын чугаага ажыглап билири.

Чүве аттарының дузазы-биле домактар тургузуп билири.

ДЕМДЕК АДЫ (14 ш)

3–4 класстарга демдек адының дугайында алган билиглерин катаптаары. Утка талазы-биле чоок болгаш удурланышкак демдек аттары. Бодалды шын, аянныг илередирде демдек аттарын ажыглаары.

КЫЛЫГ СӨЗҮ (22 ш)

3–4 класстарга кылыг сөзүнүң дугайында алган билиглерин катаптаары. Кылыг сөзүнүң үелерге өскөрлири. Кылыг сөзүнүң сөглөкчи болуру. Кылыг сөстөрүн хереглен, домактар чогаадып билири.

АРТЫНЧЫЛАР (5 ш)

-ла, -ле, -на, -не, -даа деп артынчылар болгаш оларны шын бижири.

Чугаа. Чугаа сайзырадылгазы

Чугаа. Ооң амыдыралга ужур-дузазы. Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог дугайында бөдүүн билиг.

Харылзаалыг чугаа. Элээн каш сюжеттиг чуруктар ёзу-гаар башкының дузазы-биле улуг эвес хемчээлдиг чугаа тургузары (аас болгаш бижимел-биле). Номчаан чүүлүнүң планын тургузары (коллективтии-биле болгаш бот-хууда). Башкының берген айтырыгларын ажыглап, 20–30 хире домактыг эдерттиг бижиири. Туружу өскерилген домактар-лыг сөзүглелди айтырыглар дузазы-биле эде тургузары.

Ажыл-херек бижиктери. Чарлал. Бодунуң дугайында кыска чагаа бижип билири.

Ээлдек-эвилец болурунуң дүрүмнери. Аас болгаш бижимел чалалга, байыр чедириипкини. Дилег кылырының сөстөрүн ажыглаары. Эки таныыр болгаш шоолуг танывас кижилер-биле чугаалажырының чуруму. *Силер, олар, болар, сен* деп сөстөрни харылзажылга үезинде шын ажыглаары.

Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары (14 ш)

6 К Л А С С (136 ш)

Катаптаашкын (5 ш)

Домак (21 ш)

Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннери. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактар. Делгеренгей эвес домактарны ийиги черге кежигүннер-биле делгерендири.

Чаңгыс аймак кежигүннер. Чаңгыс аймак кол сөстер, сөглекчилер, ийиги черге кежигүннер. Санаар аян-биле база *болгаш, биле, а* деп эвилелдер-биле катгышкан чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар, оларга бижик демдектерин салыры. Чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактар тургузуп билири. Медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарынга бижик демдектери.

Үннер болгаш үжүктөр (10 ш)

Үннер болгаш үжүктөрнүң ылгалы. Ажык болгаш ажык эвес үннер. Күштүг дүлөй болгаш кошкак дүлөй ажык эвес үннер. Кошкак ыткыр ажык эвес үннер. Аяар ажык эвес үннер. Сөс эгезинге болгаш ажык үннер соонга *Я, Е, Ё, Ю* деп үжүктөрни шын бижиири. *П-б, т-д* деп ажык эвес үннерни сөс эгезинге шын бижиири. Эң хереглеттингер *Ц, Щ, Ф* деп үннер-биле эгелээн үлегерлеп алган сөстөрни шын бижиири.

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы (15)

Чаңгыс дазылдыг (төрөл) сөстер. Дазыл, чогаадылга, өскертилге кожумактары. Чогаадылга кожумактары-биле сөстер тургузары. Дазыл-биле кожумактың катгышканында ажык эвес үннерни шын бижиири (*каттар, теннер, астар, талдар, каттыг, хеккилештир*).

Чугаа кезектери (3 ш)

Чугаа кезектериниң дугайында алган ниити билиглерин катаптаары: чүве ады, демдек ады, кылыг сөзү. Утказының болгаш харыылаттынар айтырыгларының дузазы-биле чугаа кезектерин бот-боттарындан ылгап билири. Домактарда чүве аттарын тып билири.

ЧҮВЕ АДЫ (22 ш)

Хуу болгаш ниити чүве аттары. Хуу чүве аттарынга улуг үжүк. Чүве аттарының саннарга, падежтерге өскерлири (катаптаашкын). Хөйүнүң санында чүве аттарының падежтерге өскерлири. Синоним, антоним чүве аттары. Оларны чугаага ажыглаары.

Чүве аттарының сан, падеж кожумактарын шын бижиири. Чүве аттарын тодарадып билири.

КЫЛЫГ СӨЗҮ (21 ш)

Кылыг сөзүнүң утказы, харыылаттынар айтырыглары; кылыг сөзүнүң үелери. Кылыг сөзүн чугаага ажыглап билири. Синоним, антоним кылыг сөстери. Оларны чугаага ажыглаары.

ДЕМДЕК АДЫ (10 ш)

Демдек адының утказы база харыылаттынар айтырыглары (к а н д ы г ? ч ү л ү г ?). Синоним болгаш антоним демдек аттары, оларны чугаага ажыглап билири.

САН АДЫ (10 ш)

Сан ады. Утказы болгаш харыылаттынар айтырыглары. Түң болгаш дугаар сан аттары. Оларны ажыглап билири.

АРТЫНЧЫЛАР (5 ш)

-дыр, -дир деп артынчылар болгаш оларның янзыларын (-тыр, -тир; -тур, -дур, -дир) шын бижири.

Чугаа. Харылзаалыг чугаа

Чугаа. Ооң амыдыралга ужур-дузазы. Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог, монолог чугаалар.

Аас болгаш бижимел чугааны ыракче дамчыдарының аргалары (ном, солун-сеткүүл, чарлалдар, афишалар, радио, телевидение, кино, магнитофон дээш о.ө.).

Харылзаалыг чугаа. Домактарының туружу өскерилген сөзүглелди эде тургузары. Башкының айтырыгларының дузазы-биле чурук, бөлүк чуруктар, бодунуң хайгааралдарының материалдарын эзугаар домактар болгаш чугаа тургузары (аас-биле).

Даяныр сөстөрү болгаш сөстөр каттыжышкыннарын ажыглап чугаа тургузары. Белен азы коллективтиг тургускан план эзугаар тоожуушкун янзылыг сөзүглелдиң аас-биле эдертии.

Сөзүглел. Темазы база кол бодалы. Сөзүглелдиң чугула демдектери. Сөзүглелди уткалыг кезектерге чарары (абзац, сөзүглелдиң эгези, кол кезээ, төнчүзү). Улуг эвес сөзүглелдиң бөдүүн планы.

Ажыл-херек бижикири: байыр чедирген открытка (ажык чагаа), чоок кижилеринге чагаа.

Эвилең-ээлдек болурунуң дүрүмнери. Буруузун миннирде болгаш чөпшээрелге хереглээр сөстөр.

Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары (14 ш)

7 К Л А С С (102 ш)

Катаптаанкын (5 ш)

Домак (23 ш)

Домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннери. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей бөдүүн домактар. Чаңгыс аймак кежигүннер. Домакта сөстөрүң харылзаазы. Домактың сөөлүңге бижик демдектери. Нарын домак. Үн аяны-биле болгаш *а, ынчалза-даа, чүге дээрге* деп эвилелдер-биле каттышкан нарын домактар.

Үннер болгаш үжүктөр (7 ш)

Үннер болгаш үжүктөр. Алфавит. Слог талазы-биле элээн нарын сөстөрүң үн-үжүк сайгарылгазы. Өк-биле адаар ажык үннерлиг сөстөрүң шын бижири (*агт, огт, эгт, дүгш...*). *Я, Е, Ё, Ю* деп ажык үжүктөрүң шын бижири хереглээри.

Сөс тургузуу (7 ш)

Сөстүң уткалыг кезектери: дазыл, өскертилге, чогаадылга кожумактары. Дагыннаан *тт, кк, нн, гг*-ни шын бижири. Эң хереглеттингир чогаадылга кожумактары-биле чаа сөстөр тургузары.

Чугаа кезектери

ЧҮВЕ АДЫ (14 ш)

Чүве ады. Чүве адының утказы болгаш кол грамматиктиг демдектери: саннары, падежтери. Домакка ролю. Хөйүң санаында чүве аттарын шын бижири. Нарын чүве аттары. Эң нептеренгей хуу болгаш ниити нарын чүве аттары, оларны шын бижири.

ДЕМДЕК АДЫ (10 ш)

Демдек ады. Ооң айтырыглары (к а н д ы г ? ч ү л ү г ?). Демдек адының кол грамматиктиг демдээ – өскерилбес. Демдек адының чугаага ужур-дузазы. Демдек аттарлыг домактар болгаш улуг эвес хемчээлдиг сөзүглел тургузун биллири.

КЫЛЫГ СӨЗҮ (16 ш)

Кылыг сөзүнүң утказы, харыылаттынар айтырыглары, домакка ролю. Кылыг сөзүнүң үелери. Кылыг сөстери-биле домактар болгаш харылзаалыг чугаа тургузары.

АТ ОРНУ (5 ш)

Ат орнунуң утказы. Арынның ат оруннары. Оларның уткалары. Ат оруннары-биле домактар тургузары.

АРТЫНЧЫЛАР (5 ш)

Артынчылар дугайында билиг. Артынчыларның эң хеглеттингир бөлүктери. Артынчыларны шын бижиири.

Чугаа. Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы

Чугаа. Ооң амыдыралга ужур-дузазы. Аас болгаш бижимел чугаа. Диалог болгаш монолог.

Сөзүглел. Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы. Сөзүглелдин тургузуу (эгеzi, кол кезээ, төнчүзү).

Коллективтий-биле азы хууда тургускан план ёзугаар сөзүглелдин эдертий (долузу-биле азы кызырган).

Чурук, диафильм ёзугаар азы көргөн кинофильмнеринден чамдык таварылгалар дугайында тоожуушкун янзылыг чогаадыг тургузары (аас болгаш бижимел-биле).

Чурумал болгаш угаап боданышкын кезектерлиг улуг эвес чечен чугаа тургузары.

Ажыл-херек бижиктери: хана солунга чүүл, эш-өөрүнге чагаа, билдиришкин.

Чыл дургузунда өөрөнгени каталтаары (10 ш)

8 К Л А С С (102 ш)

Каталтаашкын (5 ш)

Домак (20 ш)

Бөдүүн болгаш нарын домактар. Нарын болгаш бөдүүн домактарда кол сөс база сөглөкчи. Чаңгыс аймак кежи-

гүннерлиг бөдүүн домак. Чаңгыс аймак кол сөстер, сөглөкчилер, ийиги черге кежигүннер. *Үн аяны-биле, база, болгаш, а, ынчалза-даа* деп болгаш каталтап турар *бирде-бирде, чок болза — чок болза* деп сөстер-биле каттышкан чаңгыс аймак кежигүннер. Чаңгыс аймак кежигүннерге бижик демдектери.

Болгаш, а, ынчалза-даа, чүге дээрге деп эвилелдер-биле каттышкан нарын домактар тургузуп билири.

Адалга. Адалгалар турда, бижик демдектери.

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы (10 ш)

Сөс тургузуу: дазыл, чогаадылга, өскертилге кожумактары. Нарын сөстер.

Сөстүң тургузуун сайгарары. Сөс иштинге дазыл биле кожумактың каттышканында дагынаан *тт, сс, нн, кк, гг* деп үннерни шын бижиири.

Чугаа кезектери

ЧҮВЕ АДЫ (15 ш)

Чүве адының саннары, падежтери, хамаарылга хевири (ниити таныжылга). Чүве адының сан болгаш падеж кожумактарын шын бижиири. Нарын чүве аттары. Оларны шын бижиири болгаш чугаага ажыглаары.

ДЕМДЕК АДЫ (10 ш)

Демдек адының чугаага ужур-дузазы. Синоним болгаш антоним демдек аттары. Оларны чугаага шын ажыглаары. Нарын демдек аттары, оларны шын бижиири.

АТ ОРНУ (5 ш)

Ат орнунуң утказы. Арынның ат оруннары. Оларның арыннарга өскерлири. Сөзүглелге хөй каталта ажыглаан чаңгыс ол-ла арынның ат оруннарын чүве ады-биле солуп ажыглаары.

КЫЛЫГ СӨЗҮ (16 ш)

Кылыг сөзүнүн дугайында мурнуку класстарга өөрөнгенин катаптаары. Кылыг сөзүнүн үелерге, арыннарга, саннарга ескерлири. Нарын кылыг сөстери, оларны шын бижири. Кылыг сөзүнүн болур болгаш болбас хевирлери.

Дужаал, күзел илередир кылыг сөстери.

НАРЕЧИЕ (11 ш)

Наречие дугайында билиг. Эң хереглеттингир наречие-лер (үенин, туруштун, хемчегнин), оларны чугаага ажыглаары.

Чугаа. Харылзаалыг чугаа

Эдертиг. Арын болгаш сан хевирлерин ескертпишаан, улуг эвес хемчээлдиг сөзүглелдин эдертии.

Эгезинде элээн каш домактар берген азы бижээн чугааны уламчылаары (аас болгаш бижимел-биле).

Берип каан даяныр сөстөр болгаш сөс каттыжышкынарны-биле чугаа тургузары.

Чурумал болгаш угаап боданышкын кезектерлиг (элементилерлиг) чечен чугаа (чогаадыг) тургузары (солун таварылгалар, экскурсиялар, хайгааралдар дугайында дээш оон-даа өске). Чурумалдын темалары: «Кырган-авам огороду», «Спорт херекселдери», «Мээң дунмам (авам, акым, ачам...), «Чараш аяң» дээш о.ө. Угаап боданышкынның темалары: «Чүгө класска чечектер херегил?», «Чемненир мурнунда чүгө холун чуурул?», «Эш-өөрүм-биле найыралым меңээ чүгө херегил?» дээш оон-даа өске.

Ажыл-херек бижикиери: хана солунга чүүл (школага, класска эрттирген ажыл-херектери, солун ужуралдар, маргылдаалар, кежээлер). Чарлал (чарлал ёзугаар мергежил шилип алырының, ажылга кирип алырының, дузаламчы көргүзеринин дугайында билдиришишкыннер дээш оон-даа өске).

Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары (10 ш)

9 К Л А С С (102 ш)

Катаптаашкын (7 ш)

Домак (24 ш)

Бөдүүн домак. Делгеренгей эвес болгаш делгеренгей домактар. Домактын чугула (кол сөс, сөглөкчи), ийиги черге кежигүннери (немелделер, байдалдар, тодарадылгалар).

Чаңгыс аймак кол сөстөр, сөглөкчилер, немелделер, байдалдар, тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

Адалга. Адалга турда, домакка бижик демдектери. Дорт чугаа. Диалог. Оларга бижик демдектери.

Үн аянының аайы-биле домактарның янзылары: меңээ, айтырыг, кыйгырыг. Оларның сөөлүнгө бижик демдектери.

Нарын домак. *Чүгө дээрге, деп чүвени, соонда* деп сөстөр-биле болгаш *-га, -ге; -ка, -ке; -да, -де; та, -те* деп кожумактар-биле каттышкан нарын домактар. Ол сөстөр болгаш кожумактар турда, бижик демдектери.

Фонетика болгаш графика (14 ш)

Фонетика дугайында ниити билиг. Ажык үннер. Ажык эвес үннер. Ажык үннериниң бөлүктери: кыска, узун, өк-биле адаар; кадыг, чымчак; кызаа, делгем; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас.

Ажык эвес үннериниң бөлүктери: ыткыр, дүлей; күштүг дүлей, кошкак дүлей, кошкак ыткыр, аяар.

Узун, кыска, өк-биле адаар (9 сөстү) ажык үннерни шын бижири.

Күштүг дүлей, кошкак дүлей, кошкак ыткыр ажык эвес үннерни шын бижири.

Сөстүн тургузуу (5 ш)

Сөстүн тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы. Чаңгыс дазылдыг сөстөр. Эң нептеренгей чогаадылга кожумактары-биле чаа сөстөр тургузары. Янзы-бүрү чугаа кезектеринге чаңгыс дазылдыг сөстөр шилип тывары болгаш оларның тургузуун сайгарары.

Нарын сөстөр. Нарын сөстөрни шын бижири.

Чугаа кезектери

ЧҮВЕ АДЫ (8 ш)

Чүве адының кол грамматиктиг демдектери. Хөйүнүч болгаш чаңгыстың санында чүве аттарының падежтерге өскерлири. Хөйүнүч санында чүве аттарын шын бижири. Чүве аттарын домактардан, сөзүглелден тып билири.

ДЕМДЕК АДЫ (5 ш)

Демдек адының чугаага ужур-дузазы. Демдек аттарын шын бижири (*-тыг-тиг, -ныг-ниг, -сыг-сиг, -зыг-зиг; ак-көк, кызыл-кызыл* дээш о.ө.).

АТ ОРНУ (7 ш)

Ат орнунуң бөлүктери: арынның, айтылганың, айтырыгының. Харылзаалыг чугаага чаңгыс ол-ла чүве адын катаптавазы-биле ат оруннарын ажыглаарының аргалары.

КЫЛЫГ СӨЗҮ (20 ш)

Кылыг сөзүнүң дугайында мурнуку класстарга өөрөнгенин катаптаары. Болуушкун наклонениези болгаш ооң кол үелери; дужаал наклонениези, кызыгаарлаар наклонение. Наклонение кожумактарын шын бижири.

Чугаа. Харылзаалыг чугаа

Аас болгаш бижимел чугаа. Чечен чугаада болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, утказын эдерттир чугаалаары.

Орус, тыва чурукчуларның чуруктарынга чогаадыг.

Бодунуң хайгааралдарының, көргөн-билген чүүлдериниң, болуушкуннарының, таварылгаларының дугайында чогаадыг.

Угаап боданышкын шинчилиг чогаадыг («Кым болур мен, чүге?», «Эжимниң аажы-чаңыңга таарышпас мен», «Школа меңээ чүнү өөреткенил?» дээш о.ө.).

Номчаан номунга кыска үнелел. Ажыл-херек бижикте-ри: хана солунга чүүл (школаның хөй-ниити ажылыңга

киржилгези, бүдүрүлгө практиказы, мергежил шилип алып дугайында), билдириишкин (ажылга кирип алырының дугайында, ажылдан хостаарының дугайында, материалдыг дуза чедирериниң дугайында дээш о.ө.).

Кыска допчу намдар (автобиография), анкета, шынзылга, хол үжүү (бүзүредиг).

Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары (12 ш)

Шын бижилгезин сактып алып сөстөр

5 К Л А С С

Аас-кежик, ада-ие, арыг-шевер, аьш-чем, аьт, аьттар, аянный, бак, ёлка, идик-хеп, класс, коньки, күш, кыш, күш-ажыл, катап, каттырар, кеттинер, оьт, оьттуг, өг-бүле, пөс, пак, пактаар, тайга, туманнаар, туманныг, тудуг, тур, турар, Тыва, тывалар, тывызык, чаьс, частаар, дүьш, дүштээр, шынның, ьт, эки, эккээр, адрес, регион, хаарылга, даяа, география, шүүче, демир-дес, херексел, картон, компас, космос, матрос, демир, бетон, орден, пассажир, ракета, самолёт.

6 К Л А С С

Ада-чурт, ажыл-агый, ажыгтынар, апаар (болу бээр), апаар (алгаш баар), артык, боо-чепсек, бора-хөкпөш, бөмбүрзек, вертолёт, даңгырак, демир-орук, дөртөн, дүккүр, дүштеки, инек-караа, имиртиң, ирт, катаптаар, каттыжар, каттырар, күш-культура, малгаш, мурнуку, нарын, ниити, ортулук, оттур, оьттаар, аьткаар, өрттенир, почта, радио, суггарар, суггаттыг, телевизор, томаанныг, тураскаал, угаан-сарыыл, хана солун, харыысалга, хаттыг, чадаг-терге, четче, четтирер, чинге-тараа чурттакчы, чүктээр, шокар, шопулак, эртине, агроном, антенна, балкон, майык (үлегер), депутат, директор, конфета, космонавт, мандарин, мастерская, материал, океан, печенье, телеграмма, чугай, фонтан, шоколад, шоссе, экватор.

7 К Л А С С

Автомобиль, атташ, библиотека, билет, вагон, вокзал, гараж, глобус, грипп, дуюг, завод, инженер, инчеек, йод, календарь, килограмм, командир, комбайн, металл, медаль, номчуттунар, огурец, ортумак, пароход, повар, портрет, республика, Россия, салют, телефон, трактор, тутунар, ужур-дуза, уткуур, үен-даян, үлеттинер, үттээр, флот, хайыракан, халат, хамааты, хаяа, хөртүк, чакпа, чанныр, ээрежир, чассыг, чаттылар, чижек, чурттаар, чурттакчы, чуртум, шофёр, электри, юбка, яблоко, янзы-бүрү, бригада, гастроном, кабинет, мастер, милиция, программа, чазаныкчы, даараныкчы, узаныкчы, стадион, токарь, тротуар, хирург, центнер, чемодан.

8 К Л А С С

Агроном, ажыттынар, антенна, аппарат, бассейн, бензин, бөөлденир, каттыжар, маспактаныр, маргылдаа, мөөрээр, моондактаар, мөлдүк-калдык, малгаштаар, моюндурук, ниитилел, ойталаар, оран-делегей, орден, өөңделээр, өттүнер, паспорт, программа, почтальон, серииттенир, тоттурар, харыысалга, хуусаа, чунар-бажың, эртер (хурал эртер), эрттирер (хуралды эрттирер), бандероль, кафе, рентген, санаторий, телеграф, бухгалтерия.

К а п с ы р ы л г а

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ БИЖИМЕЛ АЖЫЛДАРЫН БОЛГАШ ААС-БИЛЕ ХАРЫЫЛАРЫН ҮНӨЛЭЭРИНИҢ ЧИЖЕК НОРМАЛАРЫ

Хыналда ажылдарны үнөлээри

Хыналда ажылдың материалы харылзаалыг сөзүглелден тургустунар, школаның болгаш тодаргай класстың өөредилге-кижизидилгелиг сорулгалары-биле дүүшкөк турар.

Диктантыны бижирииниң үези ооң хемчээлинден хамааржыр. Сөстөрнүң лексиктиг утказын билип, сөстөрнү шын бижип өөренип алганын хынаарыңга словарьлыг диктантыны чорудар.

Хыналда диктантыларның сөзү өөреникчилерге билдингир болгаш өөрөнгөн дүрүмнеринге дүүшкөк турар.

Хыналда диктантыларның чижек хемчээли:

5 класс – 45–50 сөс

6 класс – 65–70 сөс

7–9 класстарга – 75–80 сөс

Сөзүглелде артыңчылар, эвилелдер, эдеринчилерни санаашкыңга киирер. Нарын сөстөрнү ийи сөс кылдыр санаар.

Хыналда диктантыга демдек салырының нормалары:

«5» демдек: а) орфографтыг частырыглар болгаш эдиглер чок; б) үжүктөрнү тудуштуарын сагып, бижээни арыг.

«4» демдек: а) 1–2 хире орфографтыг частырыг эрттирипкен; б) 2–3 хире эдиглер кылган; в) үжүктөр тудуштуарыңга чамдык частырыглар эрттирипкен, шала шевергин эвес бижээн.

«3» демдек: 5-тен хөй орфографтыг частырыг эрттирген.

Частырыглар деп санаар чүүлдер:

- 1) Сөстөрнн шын бижирииниң дүрүмүнге часканда;
- 2) сөстөрдө үжүктөрнн кааптар ийикпе азы өскөрткөндө;
- 3) сөстү өскө сөс-биле солупканда; 4) өөрөнгөн бижик демдектеринге болгаш словарь сөстөргө частырыг эрттиргенде.

Частырыглар деп санаваас чүүлдер:

- 1) Өөрөнмээн дүрүмүнге частырыг. Бир эвес диктантыга ындыг сөстөр таваржы бээр болза, баш бурунгаар самбырага бижири; 2) домак сөөлүнгө улуг сек салбайн, дараазында домакты улуг үжүк-биле бижээнде.

Чаңгыс частырыг деп санаар чүүлдер:

- 1) Чаңгыс ол-ла сөс катаптап турда; чижээ: *туткан* деп сөстүң эгезинге «т»-ның орнунга «д»-ни катап-катап бижээн.
- 2) Эскет чок эрттирипкен 2 частырыгны чаңгыс деп санаар. Оларга хамааржыр частырыглар: а) чаңгыс үжүктү азы слогту катаптап бижириккенде (*турганган*); б) сөстү чедир биживээнде; в) чаңгыс сөстү ийи катап бижириккенде.

Грамматиктиг сайгарылгаларга демдек салырының нормалары:

- «5» демдек — чаңгыс-даа частырыг чокта.
- «4» демдек — бир частырыг эрттиргенде.
- «3» демдек — ийи частырыг эрттиргенде азы кылза чогуур сайгарылганың бирээзин күүсетпээнде.
- «2» — өөрөнгөн дүрүмнерин грамматиктиг сайгарылгага ажыглап шыдаваас таварылгада.

Улдуң түңнелиниң хыналда ажылынга диктант сөзүглелинден аңгы кандыг-даа грамматиктиг сайгарылга бердинген болза, оларның демдектерин тус-тузунда салыр. Бир эвес олар чаңгыс ол-ла темага хамаарышкан болза, чаңгыс демдекти салып болур. Чижээ: узадыр, кыскаладыр адаар ажык үннерге диктант бижиткеш, ол-ла темага фонетиктиг сайгарылга берген болза, ниити демдек салыр.

Тыва дылга өөреникчилерниң аас харыыларын үнелээри

Тыва дылга өөреникчилерниң аас харыыларын үнелээрде шын бижилгениң дүрүмнерин шиңгээдиң алганындан аңгыда, ук дүрүмнерни боттарының чижектери-биле бадыткап, чүге ынчаар бижириң тайылбырлап, башкының айтырыгларынга шын, дес-дараалаштыр харыылап, өөрөнгөн материалдарның аразында харылзаазын тургузуп шыдаарын барымдаалаар.

Оон ыңай өөреникчилерниң аас харыыларын үнелээрде дараазында негелделерни удуртулга болдурар:

1. а) «5»-ти башкының айтырыгларынга долу, шын харыылаанда; б) өөрөнгөн сөстөрнн шын бижилгезин, оларга бижик демдектерин салганын шын тайылбырлаанда; в) өөрөнип эрткен чугаа кезектерин, домак кежигүннерин тодарадып, грамматиктиг сайгарылганы шын кылганда.

2. а) «4»-тү харыының шынары «5»-ке дүгжүп турар, ынчалза-даа дараазында четпестер барда салыр; б) өөреникчи дүрүмнерни чамдыкта тода эвес тайылбырлааш, башкының дузазы-биле эдиң апканда; в) сөзүглел-биле ажылга чазы эвээш болза; г) дүрүмнү эки шиңгээдиң алган, ынчалза-даа чижектеринге 1—2 хире частырыг кылышканда.

3. «3»-тү: а) өөреникчи дүрүмнү кошкак билир болгаш, ону чүгле башкының дузазы-биле чугаалаанда; б) сөзүглел-биле ажылында хөй частырыглыгында; в) дүрүмнерни чижектер-биле бадыткап шыдаваанда; г) айтырыгларга делгеренгей харыыларны берип шыдаваанда.

4. «2»-ни: а) өөреникчи эрткен материалды билбес болганда; б) сөзүглел-биле ажылында кылган частырыгларын башкының дузазы-биле эдиң шыдаваанда.

Аас-биле харыыларга демдек салырының чижек нормалары:

«3» демдек — өөрөнгөн материалын 35—50% билир болза;

«4» демдек — 50—65% билир болза;

«5» демдек — 65%-дан ажыр билир болза.

Өөреникчилерниң кол билиглерин болгаш мергежилдери

5 класс

- Бижилге үезинде сөстө үннү үжүк-биле шын дем-деглээр болгаш ажык, ажык эвес үннерниң үжүктөрүн аңгылап билир;
- чаңгыс дазылдан тургустунган сөстөрни аңгылай бөлүктөп билир;
- сөс иштинге дагыннаан *тт, сс, пп, мм, нн, кк* деп үннерни шын бижип билир;
- сөстү уткалыг кезектерге чарып билир;
- чүвө адын чугаа кезээ кылдыр аңгылап билир;
- делгеренгей бөдүүн домакты тургузуп билир;
- план ёзугаар аас-биле база бижимел-биле 20–25 хире сөстүг харылзаалыг чугаа тургузуп билир;
- алфавитти билир;
- 5 класска өөрөнгөн орфограммаларны сөзүглелден тып, сөстөрниң шын бижилгезин бадыткап билир.

6 класс

- Бижилге үезинде сөстө үннү үжүк-биле шын дем-деглээр болгаш ажык, ажык эвес үннерниң үжүктөрүн аңгылап билир;
- чаңгыс дазылдан тургустунган сөстөрни бөлүктөп билир;
- сөс иштинге дагыннаан *тт, сс, пп, мм, нн, кк* деп үннерни шын бижип билир;
- сөстү уткалыг кезектерге чарып билир;
- чүвө адын болгаш кылыг сөзүн чугаа кезектери кылдыр аңгылап билир;
- чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны тургузуп билир;
- биче хемчээлдиг сөзүглелди баш бурунгаар тургускан план ёзугаар 40–65 хире сөстүг эдертиг кылдыр бижип;

- план ёзугаар аас болгаш бижимел харылзаалыг чугаа тургузар;
- орус-тыва словарьны ажыглап билир;
- 6 класска өөрөнгөн орфограммаларны сөзүглелден тып, сөстөрниң шын бижилгезин бадыткап билир.

7 класс

- 7 класска өөрөнип эрткен орфограммаларлыг болгаш пунктограммаларлыг сөзүглелди чазыг чок, шын дыңнап бижип билир;
- сөстү уткалыг кезектерге чарып билир;
- өөрөнгөн чугаа кезектерин аңгылап билир;
- чаңгыс аймак кежигүннерлиг домактарны болгаш нарын домактарны тургузуп билир;
- биче хемчээлдиг сөзүглелди баш бурунгаар тургускан план ёзугаар 45–70 хире сөстүг эдертиг кылдыр бижип;
- башкының дузазы-биле 45–70 хире сөстүг чогаадыг бижип;
- чугула (кол сөс болгаш сөглөкчи) болгаш ийиги черге кежигүннерлиг (аңгы-аңгы хевирлерге ылгавас) бөдүүн домакты чазыг чокка шын бижип, домактың сайгарылгазын кылып билир;
- өөрөнгөн чугаа кезектерин, оларның онзагай демдектерин тодарадып билир.

8 класс

- 8 класска өөрөнгөн орфограммалар болгаш пунктограммаларлыг сөзүглелди чазыг чок, шын бижип билир;
- сөстү уткалыг кезектерге чарып, чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөр тургузуп билир;
- өөрөнгөн чугаа кезектерин ылгап билир;
- чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн болгаш нарын домактар тургузуп билир;
- коллективти-биле тургускан план ёзугаар 70–100 хире сөстүг эдертиг болгаш чогаадыг бижип шыдаар;
- ажыл-херек бижиктерин шын тургузуп билир;
- орус-тыва словарьны ажыглап билир.

9 класс

- Биче хемчээлдиг сөзүглелди баш бурунгаар тургускан план ёзугаар 70–100 хире сөстүг эдертиг кылдыр бижиир;
- өөрөнгөн ажыл-херек бижиктерин шын тургузуп билир;
- орус-тыва словарьны ажыглап билир;
- 5–8 класстарга өөрөнгөн чугаа кезектерин, оларның грамматиктиг демдектерин тодарадып билир;
- өөрөнгөн эрткен орфограммаларны шын ажыглап билир.

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр бижик3

ПРОГРАММА

5 класс

2–4 класстарга өөрөнгөн каталтаары12

Үннер болгаш үжүктөр 12

Сөстүг тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы12

Домак.....12

Чугаа кезектери.....13

Чугаа. Чугаа сайзырадылгазы14

6 класс

Каталтаашкын14

Домак14

Үннер болгаш үжүктөр15

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы15

Чугаа кезектери15

Чугаа. Харызаалыг чугаа16

7 класс

Каталтаашкын17

Домак17

Үннер болгаш үжүктөр17

Сөс тургузуу17

Чугаа кезектери17

Чугаа. Харызаалыг чугаа сайзырадылгазы18

8 класс

Каталтаашкын18

Домак18

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы19

Чугаа кезектери19

Чугаа. Харызаалыг чугаа20

9 класс

Каталтаашкын21

Домак21

Фонетика болгаш графика21

Сөстүң тургузуу	21
Чугаа кезектери	22
Чугаа. Харылзаалыг чугаа	22
Шын бижилгезин сактып алып сөстөр	23

К а п с ы р ы л г а

Өөреникчилерниң бижимел ажылдарын болгаш аас-биле хары- ларын үнелээриниң чижек нормалары	25
Өөреникчилерниң кол билиглери болгаш мергежилдери	28

Учебное издание

С о с т а в и т е л ь

ОЙДАН-ООЛ Александра Касхоевна

ПРИМЕРНАЯ ПРОГРАММА
по тувинскому языку для 5–9 классов
специальной (коррекционной) VIII типа *школа*
школ республики

На тувинском языке

Редактор *О.М. Баир*. Корректор *В.С. Кара-Сал*,
Дизайн обложки и компьютерная верстка *Л.Д. Донгак*

Подписано в печать 27.03.2007 г. Формат 60x84¹/₁₆.
Бумага офсетная. Гарнитура школьная.
Физ. печ.л. 2. Тираж 50 экз. ТН 2006 г.

Издательско-полиграфический отдел «Билиг»
Института развития национальной школы
Министерства образования РТ
667006, г. Кызыл, Республика Тыва,
ул. Калинина, 16